

ENCICLOPEDIA IMAGINARIILOR DIN ROMÂNIA

IV

Imaginar religios

Această lucrare a fost sprijinită prin proiectul Ministerului Cercetării și Inovării CCCDI-UEFISCDI, număr proiect PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0326/49 PCCDI, în conformitate cu PNCDI III.

© 2020 by Editura POLIROM

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,

sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

Enciclopedia imaginariilor din România / Corin Braga (coord. general). – Iași: Polirom, 2020. – 5 vol.

ISBN 978-973-46-8183-9

Vol. 4: *Imaginar religios* / vol. coord. de Ioan Chirilă. – 2020. – Conține bibliografie. – Index. –

ISBN 978-973-46-8263-8

I. Braga, Corin (coord.)

II. Chirilă, Ioan (coord.)

7

Printed in ROMANIA

ENCICLOPEDIA IMAGINARIILOR DIN ROMÂNIA

CORIN BRAGA

(coordonator general)

IV

Imaginar religios

Volum coordonat de

IOAN CHIRILĂ

POLIROM
2020

Paleocreștinism sau apariția creștinismului în teritoriile românești (secolele I-VI)

Cosmin Cosmuța

Introducere

Teritoriul actual al României a fost locuit în Antichitate de diferite triburi ale unei populații destul de numeroase, ai căror membri erau numiți, de regulă, în izvoarele romane daci, iar în cele grecești geți. Primele contacte ale acestora cu creștinismul datează chiar din secolul I d.Hr. Ele s-au intensificat din secolul al II-lea, după cucerirea Daciei de către romani, și au continuat apoi, pe parcursul secolelor următoare. Încreștinarea dacilor s-a făcut treptat, într-un proces care a durat mai multe veacuri și care a avut loc în paralel cu cel al etnogenezei. În general, istoricii sunt de părere că în secolul al VII-lea, când formarea poporului român este considerată a fi înfăptuită, populația autohtonă era în majoritate încreștinată. Cele două procese, al etnogenezei și al încreștinării, au constituit un obiect al preocupărilor pentru tratatele generale de istorie a României, editate de Academia Română, ca și pentru istorici bisericești sau laici ori pentru istorici ai religiilor, precum Nicolae Iorga, Mircea Eliade, Mihai Bărbulescu, Petre P. Panaitescu, Vasile Pârvan. Acestora li se adaugă Emilian Popescu și Mircea Păcurariu, ca unii foarte apropiați Bisericii Ortodoxe, dar și Nelu Zugravu, care nu merge pe linia „oficială” a instituției ecleziastice.

În cele de mai jos vom prezenta întâlnirea dintre lumea dacilor și civilizația romană, cucerirea celor dintâi de către cea din urmă, principalele elemente de vehiculare a creștinismului pe teritoriul actual al României, dovezi de ordin literar, arheologic și lingvistic ale pătrunderii și vechimii credinței creștine la locuitorii de pe teritoriul fostei Dacii, precum și prezența, în același teritoriu, a martirilor creștini.

Dacia și lumea romană

Apariția creștinismului în teritoriile în care se va forma poporul român trebuie pusă în legătură atât cu lumea romană, cât și cu cea greacă-elenistică. Puterea Romei, fie în timpul Republicii, fie după aceea, pe vremea Imperiului, s-a apropiat treptat de ținuturile dacice, începând chiar cu secolul al II-lea î.Hr. În ceea ce-i privește pe greci, aceștia au început să-și ducă o salbă de colonii pe țărmul apusean al Pontului Euxin cu câteva

secole înainte de apariția romanilor în aceste părți ale Europei. În aceste condiții, autohtonii daco-geți au avut posibilitatea să ia contact cu cele două civilizații de seamă ale lumii antice încă înainte de apariția creștinismului.

Pe la mijlocul secolului al VII-lea î.Hr., coloniștii din Milet au întemeiat orașul Histria sau Istros, numit astfel după fluviul pe malurile căruia se găsea (Dunărea era numită Istru în izvoarele grecești). I-au urmat mai târziu Callatis (azi Mangalia – întemeiată de coloniștii din Heraclea Pontica, la sfârșitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al IV-lea î.Hr.), Tomis (azi Constanța – colonie milesiană, întemeiată probabil în secolul al III-lea î.Hr.) (Avram și Poenaru-Bordea, 2001, pp. 537-542). Au existat și alte colonii grecești de mai mică importanță pe țărmul dobrogean al Mării Negre. Toate acestea au exercitat o influență economică și culturală asupra autohtonilor cu care au venit în contact.

Amprenta cea mai puternică asupra ținuturilor dacice și-a pus-o însă, fără îndoială, lumea romană, care în secolul I î.Hr. cucerea părți din Peninsula Balcanică. Apropierea stăpânirii Romei de granițele Daciei era percepută ca un mare pericol pentru teritoriile carpato-dunărene. În acest context, regele Burebista a realizat pe de o parte o uniune a triburilor dace de pe un vast teritoriu, formând, pentru scurtă vreme, un întins stat dacic, iar pe de altă parte a socotit potrivit să se amestece în luptele pentru putere de la Roma. Pretendentul sprijinit de el, Pompei, a pierdut competiția în favoarea lui Cezar. Acesta din urmă intenționa să-l pedepsească pe susținătorul adversarului său, dar în anul 44 î.Hr. atât Cezar (Marin, 2010, p. 489), cât și Burebista (Trynkowsky, 1974, p. 385) au căzut pradă unor comploturi ale celor din jurul lor, fiind asasinați.

Stăpânirea întinsă a lui Burebista s-a destrămat sub urmașii săi. A rămas totuși centrul de putere din Munții Orăștiei, în jurul căruia, în a doua jumătate a secolului următor, un alt mare conducător dac, regele Decebal, a reușit să înfăptuiască o nouă unificare – de data aceasta ultima – a triburilor dace.

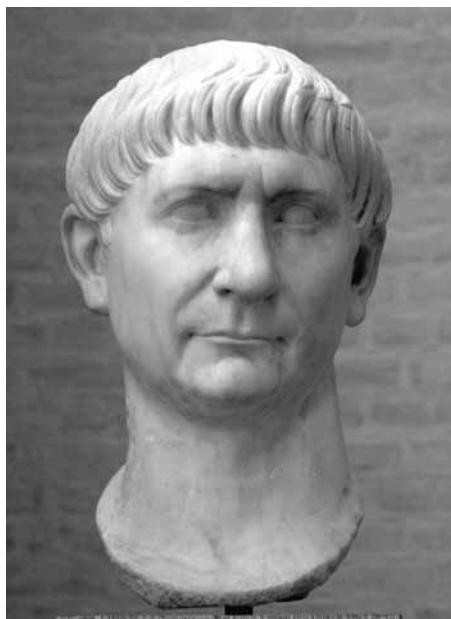
În a doua jumătate a secolului I î.Hr., romanii, după ce au câștigat de partea lor unele căpetenii locale (Roles) sau le-au învins pe altele (Dapyx și Zyraxes), au pus stăpânire asupra Dobrogei. Proconsulul Macedoniei, Marcus Licinius Crassus, aduce Sciția Mică în sfera de influență a Romei în anii 29-28 î.Hr., încredințând în prima fază conducerea provinciei aliatului său Roles, după care ea va trece sub controlul Traciei sud-dunărene (Rădulescu și Petolescu, 2001, pp. 656-658).

Războaiele daco-romane

Din momentul acesta, împărăția romană se găsea la granița Daciei. Dintre regii care i-au urmat lui Burebista, mai importanți au fost Deceneu și Comosicus (aceștia au fost și mari preoți), Coryllus (posibil identic cu Scoryllo), Cotiso (izvoarele antice atestă faptul că sub conducerea sa dacii traversau Dunărea pe gheață, pustiind ținuturile de pe malul sudic) ori Duras-Diurpaneus. Cel din urmă i-a cedat domnia lui Decebal. În ultimele decenii ale secolului I d.Hr., în timpul împăratului Domițian (81-96), au avut loc mai multe lupte ample între daci și romani. În iarna anului 85-86, Decebal a trecut Dunărea pe gheață, după vechiul obicei, devastând castre militare și așezări civile. Ca urmare, în anul 87, o armată condusă de generalul Cornelius Fuscus a trecut Dunărea,

însă a fost atrasă în munți, unde a suferit un adevărat dezastru, chiar comandantul ei fiind ucis. O altă expediție a fost întreprinsă de Tettius Iulianus în anul 88. De data aceasta dacii au fost învinși, dar victoria nu a putut fi fructificată, întrucât romanii se confruntau cu problema marcomanilor aflați în Câmpia Panonică. S-au încheiat mai multe tratate de pace între cele două părți, mai important fiind cel din anul 89, dar, de regulă, ele au fost considerate soluții de compromis, ambele tabere căutând să câștige timp și anumite avantaje una asupra celeilalte (Rădulescu și Petolescu, 2001, pp. 672-683).

Urcarea pe tronul imperial a împăratului Nerva Traian va înclina balanța luptelor în favoarea romanilor. În principal, este vorba aici de cele două mari războaie daco-romane din anii 101-102 și 105-106.

Împăratul Traian (98-117)

În primăvara anului 101, după o pregătire de trei ani, Traian intră în Dacia în fruntea armatelor sale, formate din 13 sau 14 legiuni aduse din Panonia, din cele două Moesii și din zona Rinului și a cursului superior al Dunării, care însumau peste 70.000 de soldați. Acestora li se adăugau unități auxiliare și alte formațiuni speciale, alcătuite pe criterii etnice, ceea ce făcea ca numărul total al luptătorilor armatei romane să ajungă la cca 150.000. Forțele lui Traian au pătruns în Dacia împărțite în două sau trei coloane care înaintau pe tot atâtea căi. Coloana condusă de împărat a pornit probabil din Viminacium, a traversat Dunărea pe un pod de vase, înaintând prin Banat spre Tibiscum. Cea de-a doua coloană a pătruns în Dacia pe la Dierna (Orșova) și s-a îndreptat spre același Tibiscum, pe valea Cernei și a Timișului, spre a face joncțiunea cu trupele conduse de împărat. Se presupune că o a treia coloană a traversat Istrul pe la Drobeta și s-a îndreptat prin pasul Vâlcan direct spre capitala Sarmizegetusa Regia.

Stindard dacic (Foto : © © by Prtech)

Regele Decebal a reușit să strângă o armată estimată la aproximativ 50.000 de oameni, cu care și-a așteptat inamicii la Tapae. Lupta dată aici a fost câștigată de romani, iar dacii s-au retras spre sistemul de fortificații din munți. În iarna din 101-102 dacii, aliați cu sarmații roxolani și probabil cu burii (de neam germanic), au provocat o diversiune, atacând teritoriul Sciției Mici și provocând o serie de pagube romanilor. Împăratul Traian a venit în Dobrogea și a reușit să-i învingă pe daci și pe aliații lor într-o bătălie purtată la Adamclisi. Mai târziu, biruitorul a marcat evenimentul prin ridicarea pe acel loc a monumentului numit Tropaeum Traiani. După acest episod de iarnă, luptele au continuat, cotropitorii îndreptându-se către capitala regatului dac. Când romanii au ajuns în fața Sarmizegetusei, după ce cuceriseră mai multe fortificații ale dacilor, Decebal s-a arătat dispus să încheie pace cu Traian, fiind gata să accepte condițiile învingătorului.

Prin pacea încheiată în 102, Decebal era obligat să înapoieze romanilor armele și mașinile de război primite ca rege clientelar, să-i predea pe dezertorii ce-și găsiseră adăpost în tabăra sa și, ceea ce era mai neplăcut pentru el, să distrugă fortificațiile și să se retragă din teritoriul cucerit de Traian. De asemenea, în politica externă, Decebal era obligat să urmeze linia impusă de Roma. Condițiile erau destul de aspre pentru învinși, dar ei nu intenționau să le respecte, ci mai degrabă doreau să folosească răgazul oferit de această pace pentru a se pregăti din nou de luptă. De altfel, chiar Traian considera pacea ca fiind una provizorie, întrucât dorința sa era de a transforma Dacia în provincie romană, ceea ce nu a putut face la sfârșitul războiului din 101-102, întrucât trupele sale erau epuizate și nu ar fi putut rezista unei noi serii de lupte, care s-ar fi declanșat cu siguranță (Rădulescu și Petolescu, 2001, pp. 698-709).

În aceste condiții, izbucnirea unui al doilea război între Traian și Decebal era inevitabilă. Cel mai important indiciu al faptului că Traian plănuia să ducă lucrurile mai departe în ceea ce privește statutul Daciei este construirea, în anii 102-105, a unui pod de piatră peste Dunăre, la Drobeta. Lucrarea a fost încredințată arhitectului Apollodor din Damasc și era destinată înlesnirii transportului de trupe și de materiale peste fluviu.

Macheta podului lui Traian de la Drobeta (Foto : © © by Rapsak)

Împăratul a părăsit Roma în iunie 105 împreună cu statul său major și, ajungând în Moesia Superioară, a început să pregătească noua campanie. Decebal a trimis mai multe solii cu misiunea de a cere pace și a încerca încheierea unei noi înțelegeri cu romanii. A pus la punct chiar un plan de asasinare a lui Traian, dar cei însărcinați cu îndeplinirea lui au fost prinși, iar planul deșeurat. Romanii au cucerit rând pe rând cetățile dacice, ajungând să asedieze Sarmizegetusa. Aici au reușit să taie alimentarea cu apă a cetății, ceea ce a făcut ca până la urmă apărătorii ei să fie nevoiți să cedeze. Se pare că Decebal a încercat să se refugieze spre răsărit, cu gândul de a organiza din nou rezistența antiromană, întrucât unele cetăți din acea parte a regatului său nu fuseseră cucerite. A fost ajuns însă de un grup de călăreți conduși de Tiberius Claudius Maximus. Înainte de a fi capturat și-a pus singur capăt zilelor. Urmăritorii i-au luat capul și mâna dreaptă, ca dovadă a morții sale. Sfârșitul lui Decebal a pus capăt războiului, chiar dacă au continuat să mai existe unele focare de rezistență și după aceea (Rădulescu și Petolescu, 2001, pp. 710-717).

Victoria asupra dacilor a fost marcată la Roma prin ample serbări. Arhitectul Apollodor din Damasc a înălțat în capitala imperiului, la cererea împăratului, un monument care înfățișează în scene sculptate numeroase aspecte din timpul campaniilor din Dacia.

Administrația romană în Dacia

După încheierea războiului, încă înainte de a se întoarce la Roma, împăratul Traian a promulgat o lege specială prin care se constituia provincia Dacia, în granițele imperiului. Aceasta era formată din Banat, Oltenia, vestul Munteniei și cea mai mare parte a Transilvaniei. Zone ca Muntenia (cea mai mare parte), sudul Moldovei și colțul sud-estic al Transilvaniei au fost încorporate pentru câțiva ani provinciei sud-dunărene Moesia Inferioară. Maramureșul, Crișana și Moldova (cu excepția sudului) au continuat să fie locuite de dacii liberi, pe lângă care viețuiau și triburi ale altor populații. Locuitorii teritoriilor dacice necucerite de romani au atacat în repetate rânduri provinciile romane, provocând pierderi umane și pagube materiale. Pe de altă parte, aceiași locuitori au menținut legături politico-economice și culturale cu lumea romană.

Capitala Daciei romane s-a fixat la Ulpia Traiana Augusta Dacica, pe care cuceritorii au construit-o din temelii la câteva zeci de kilometri distanță de vechea reședință a regilor daci. În timpul lui Hadrian (117-138), a primit și numele de Sarmizegetusa (vezi ilustrația I.15).

Încă de la începutul domniei, în 118, împăratul Hadrian, urmașul lui Traian, a fost nevoit să renunțe la sudul Moldovei și la Muntenia, pentru a putea apăra teritoriile noii provincii (Protase, 2001b, pp. 35-43). Există chiar informații că acest împărat ar fi intenționat să părăsească întreaga provincie, dar a fost sfătuit de cei apropiați lui să renunțe la acest plan, spre a nu lăsa la discreția barbarilor un număr însemnat de cetățeni ai Romei (Protase, 2001b, pp. 47-48).

În ceea ce privește organizarea, în timpul lui Hadrian, teritoriul cucerit al Daciei a fost împărțit în două provincii: *Dacia Inferior* și *Dacia Superior*. Ceva mai târziu, sub același împărat, din Dacia Superior s-a format o a treia provincie: *Dacia Porolissensis*, nume ce i s-a dat după localitatea Porolissum.

O nouă organizare administrativă a fost dată Daciei de către împăratul Marcus Aurelius (161-180). În anul 168, el a pus toate cele trei provincii nord-dunărene sub conducerea unui guvernator, cu titlul de *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* și cu sediul la Apulum. În același an, pentru o mai bună apărare a teritoriului, a fost transferată

Legiunea a V-a Macedonica de la Troesmis (Turcoaia, în Dobrogea) la Potaissa (Turda) și, totodată, Dacia Inferior a devenit Dacia Malvensis, iar Dacia Superior s-a numit Dacia Apulensis, în timp ce Dacia Porolissensis și-a păstrat atât denumirea, cât și limitele teritoriale de până atunci (Protase, 2001b, pp. 50-51).

Sub domnia unui alt împărat, Gallienus (253-268), imperiul a pierdut câteva teritorii din nordul și estul Transilvaniei, prin anii 259-260, întinderea provinciilor rămânând apoi neschimbată până în vremea lui Aurelian (270-275).

Sub presiunea populațiilor migratoare, dar și a celor sedentare de la granițe (cum erau și dacii liberi), Imperiul Roman traversa o perioadă dificilă la urcarea pe tron a lui Aurelian. Ca urmare, acesta a fost nevoit să abandoneze pământurile Daciei în 271 și să stabilească noua limită a imperiului pe Dunăre, o graniță naturală, mai ușor de apărat.

Un element definitoriu al stăpânirii romane asupra Daciei a fost colonizarea masivă, realizată în mare parte de către stat. Coloniștii au fost aduși în general „din toată lumea romană”, dar majoritatea proveneau din provinciile de la sudul Dunării, precum și din Orientul Apropiat. Prin denumirea generică de „coloniști” trebuie să înțelegem diferite categorii, ca : funcționari, meșteșugari, comercianți, agricultori ș.a. Coloniștii puteau să dețină cetățenia romană sau nu, caz în care se numeau „peregrini”. Dacă cei dintâi primeau pământ în proprietate, ceilalți îl primeau doar în folosință.

Prin intermediul coloniștilor, autorităților și trupelor staționate în noua provincie, a început procesul de romanizare a populației autohtone, proces care consta în însușirea culturii, a limbii, a obiceiurilor și chiar a unora dintre credințele religioase ale cuceritorilor. Centre importante în acțiunea de romanizare a teritoriilor de curând supuse, ca de altfel peste tot în imperiu, au fost și în cazul Daciei orașele. Primul, întemeiat de Traian prin anii 109-110 și având rol de capitală, a fost *Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* (vezi ilustrația I.16), pe teritoriul satului Grădiște (azi Sarmizegetusa, județul Hunedoara). La începutul domniei lui Hadrian, în 118, trei dintre orașele care ființau din vremea lui Traian au fost ridicate la rangul de municipii : *Drobeta* (azi Drobeta-Turnu Severin, județul Mehedinți), *Napoca* (azi Cluj-Napoca, județul Cluj) și *Romula-Malva* (azi Reșca, județul Olt). Alte orașe de pe teritoriul Daciei au fost : *Apulum* (azi Alba Iulia, județul Alba), devenit ulterior cel mai mare oraș al provinciei, a cărui dezvoltare a fost strâns legată de staționarea aici a Legiunii a XIII-a Gemina ; *Dierna*, care se găsea la vărsarea râului Cerna în Dunăre (ulterior Orșova Veche, aflată azi sub apele acumulării de la Porțile de Fier), de aici pornind și drumul imperial ce străbătea întreaga Dacie până la Porolissum ; *Tibiscum* (azi Jupa, județul Caraș-Severin), ridicat la rang de municipiu, cel mai probabil în timpul lui Septimiu Sever ; *Ampelum* (azi Zlatna, județul Alba), legat de exploatarea aurului din Munții Apuseni ; *Potaissa* (azi Turda, județul Cluj) s-a dezvoltat mai ales după așezarea aici a Legiunii a V-a Macedonica, în anul 168 ; *Porolissum* (azi Moigrad, județul Sălaj), oraș cu important rol în apărarea graniței de nord-vest a provinciei, probabil a găzduit la început reședința guvernatorului Daciei Porolissensis, dar la scurtă vreme aceasta s-a mutat la Napoca (Protase, 2001b, pp. 56-66).

Provincia Dacia și romanizarea autohtonilor

Viața provinciei romane Dacia se caracterizează prin alternarea perioadelor de liniște și prosperitate cu unele de instabilitate, provocată în special de pericolul invaziei unor populații din afara granițelor. Trebuie să menționăm însă că au existat și câteva răscoale

ale celor învinși, șirul acestora începând chiar la moartea împăratului Traian (117). Uneori, nemulțumirii din interior își sincronizau acțiunile cu populații din afara granițelor, fie cu diferite triburi ale dacilor liberi, fie cu alte neamuri, precum sarmați, bastarni, vandali, goți ș.a.

Perioada stăpânirii romane în Dacia se caracterizează prin staționarea în provincie a unui mare număr de *soldați* (estimat la 55.000 de oameni) așa cum se întâmpla de regulă în zonele de frontieră. Existența ostașilor presupunea prezența în așezările castrelor sau în orașe a familiilor acestora. Atât unii, cât și ceilalți veneau din regiuni deja romanizate, ceea ce înseamnă că erau factori de răspândire a culturii, obiceiurilor și stilului de viață roman printre autohtonii cu care intrau în contact. În ceea ce privește armata, faptul că sub împăratul Antoninus Pius (138-161) s-a introdus practica recrutării locale a făcut ca mulți autohtoni să fie mai repede și mai intens romanizați, ca urmare a intrării lor ca soldați în rândurile unităților militare imperiale (Protase, 2001d, p. 161). Tot în legătură cu armata trebuie să vorbim și despre *veterani*. Documentele atestă că majoritatea celor ce au ajuns la această calitate pe când se aflau în Dacia, ca și urmașii lor, nu au plecat în alte provincii, ci au rămas pe loc, continuându-și viața fie în mediul rural, unde au întemeiat așezări sau ferme agricole, fie în orașele existente la vremea aceea. Trebuie să ținem seama aici și de o altă realitate : în timpul domniei împăratului Alexandru Sever (222-235) a fost creată o categorie de veterani grăniceri (*limitanei*), care au primit pământ în proprietate la limesul provinciei, devenind astfel atât apărători ai graniței, cât și un important element de romanizare (Protase, 2001d, pp. 162-163).

După cum am arătat mai sus, *orașele* au fost un important factor de răspândire a civilizației latine în provinciile nou-cucerite. Faptul că în Dacia au existat 11 orașe, cu rangul de colonii sau municipii, la care se adăugau numeroase localități rurale ale coloniștilor, stațiuni balneare, vile rustice, așezări civile de pe lângă castre, ne ajută să ne facem o imagine asupra intensității cu care s-a putut desfășura aici procesul de romanizare.

Colonizarea romană în Dacia a fost una masivă, începută chiar de împăratul Traian, imediat după cucerire. Dintre *coloniștii* veniți aici doar un mic număr erau italici, restul provenind din zone foarte diferite, practic din toate părțile imperiului. În acest context, este evident faptul că și din punct de vedere etnic acești coloniști erau foarte diferiți. Ceea ce-i unea era apartenența la cultura romană. Observăm astfel că majoritatea covârșitoare a celor aproximativ 4.000 de inscripții descoperite până azi pe teritoriul fostei provincii imperiale nord-dunărene și datând din vremea stăpânirii romane sunt în limba latină, în timp ce abia vreo 40 sunt în limba greacă și doar 7 palmiriene. În plus, o analiză a numelor de persoane (antroponime) care apar în aceste inscripții relevă următoarele date : 70-75 % sunt romane, 15-16 % greco-orientale, 4 % ilire, 3 % celtice, sub 3 % traco-dace și peste 1 % provin din Egipt, nord-vestul Africii și alte zone mai îndepărtate (Protase, 2001d, p. 162).

Cu toate cifrele de mai sus referitoare la ponderea coloniștilor ce-și însușiseră cultura romană și limba latină, indiferent de zona de proveniență, *autohtonii* erau cei care formau populația rurală majoritară. Aceștia, având în vedere noile condiții de viață socială și economică create de cuceritori, au adoptat relativ repede limba latină, trecând printr-o fază intermediară în care au folosit, în paralel cu limba oficială, și limba proprie, mai cu seamă în familie și în relațiile particulare. Limba traco-dacă a ieșit deci treptat din uz, nu fără să-și lase propria influență în limba română și în dialectele balcanice ale acesteia, ajungând să reprezinte circa 10% din fondul lexical (Protase, 2001d, p. 166).

Cei peste 160 de ani de stăpânire romană efectivă în Dacia au dus la *romanizarea provinciei*. Contactele pe care dacii le-au avut cu lumea romană înainte de cucerire constituie o premisă importantă pentru romanizarea lor după ce au intrat sub stăpânirea imperiului. De remarcat este faptul că multe dintre caracteristicile civilizației romane se pot urmări și identifica nu doar la populația din cuprinsul teritoriului cucerit, ci și la triburile dace din afara granițelor. Pe de altă parte, se pot observa diferențe în ceea ce privește intensitatea procesului de romanizare în interiorul provinciei. Astfel, în jumătatea estică a Banatului, în Oltenia și în centrul și vestul Transilvaniei procesul a fost mai intens decât în estul Transilvaniei sau în zonele din apropierea granițelor. Orașele și castrul militar au creat în jurul lor teritorii de intensă romanizare, în timp ce zonele preponderent rurale s-au dovedit ceva mai conservatoare. În ceea ce privește structura socială a populației, adoptarea limbii latine și a culturii romane s-a făcut mai rapid în straturile superioare ale societății decât în cele de jos. Se poate afirma că în secolul al III-lea diferențele etnice dintre autohtoni și coloniști, precum și vechile adversități dispăruseră. Se poate vorbi însă și de anumite caracteristici ale autohtonilor păstrate la populația romanizată, întâlnite mai cu seamă în olărit, în modul de organizare a așezărilor rurale și în cultul morților.

Retragerea aureliană

Ajunsă în acest stadiu al dezvoltării, Dacia romană a fost zguduită, la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al III-lea, de tulburări serioase, în timpul împăratului Gallienus (253-268). Acesta a luptat în 257 împotriva dacilor liberi în nordul provinciei și după respingerea lor și-a luat numele de Dacicus Maximus. În 270 a trebuit să facă față răscoalei generalului de origine dacă Regalianus, din Panonia. Deși unii istorici sunt de părere că sub Gallienus, în contextul problemelor menționate și al altor tulburări din imperiu, a avut loc părăsirea Daciei de către romani, acest eveniment s-a întâmplat în timpul împăratului Aurelian (270-275), fără să știm exact în care din anii domniei sale. Este posibil să se fi petrecut în anii 274-275. Menționăm că retragerea aureliană nu s-a făcut în urma vreunei înfrângeri militare, ci hotărârea a fost luată pentru a crea posibilitatea de a apăra provinciile sud-dunărene Illyricum și Moesia, devastate de repetatele atacuri ale goșilor și carpilor. Părăsirea teritoriilor de la nordul Dunării s-a făcut în primul rând de către armată și administrație. Pe lângă acestea mai poate fi vorba de marii proprietari de pământ, de cei ce patronau ateliere meșteșugărești de mai mare anvergură, de negustori și orășeni bogați, adică de oamenii ale căror interese social-economice sau politice îi legau de administrația romană. Majoritatea populației civile daco-romane a rămas pe loc, sursele istorice nepomenind vreun exod masiv de populație de la nordul la sudul Dunării. De asemenea, romanii au păstrat câteva capete de pod pe malul stâng al fluviului, în localități precum Sucidava, Drobeta sau Dierna, tocmai pentru a putea menține legăturile cu populația de aici.

Primii care s-au așezat pe teritoriul părăsit de autoritățile și armata Romei au fost grupuri de carpi și membri ai altor triburi dacice de la granițele provinciei. De fapt, prezența carpilor în Transilvania, mai cu seamă în nord-estul acesteia, dar și la sud de Carpați, este atestată de descoperirile arheologice încă din a doua jumătate a secolului al III-lea. Cam în același timp au pătruns și s-au stabilit în Banat sarmații-iazigi, veniți

din Câmpia Tisei. De la goți, despre care unii istorici din prima jumătate a secolului XX au afirmat că ar fi pătruns pe teritoriul provinciei abandonate imediat după retragere, nu s-au găsit nici un fel de vestigii anterioare anului 332, când au fost învinși de Constantin cel Mare (306-337). După această dată, urmele lor se găsesc în ținuturile extracarpătice. De aici i-a dislocat, în 376, valul invadator al hunilor, forțându-i să treacă atât la sudul Dunării, cât și în Transilvania (Protase, 2001e, pp. 259-267).

Religia geto-dacilor și creștinismul

Pentru a înțelege mai bine felul în care creștinismul s-a răspândit în fosta Dacie, nu este lipsit de interes să aruncăm o scurtă privire asupra principalelor caracteristici ale vieții spirituale a daco-geților. Întrucât despre religia geto-dacilor se vorbește într-un alt capitol al acestei enciclopedii, aici ne vom referi doar la câteva aspecte prin care credința religioasă a dacilor a fost pusă în legătură cu învățătura creștină.

După unii cercetători, credințele poporului de rând erau mai degrabă obiceiuri legate nemijlocit de calendarul agricol sau pastoral, motiv pentru care nu a existat un conflict propriu-zis între acestea și creștinism. Ultimul s-a suprapus peste primele, iar unele dintre practicile străvechi au supraviețuit, mai mult sau mai puțin schimbate și adaptate la noua credință, până în zilele noastre (Păcurariu, 2004, p. 63).

De remarcat este și faptul că înlocuirea vechilor credințe ale populației din Dacia cu credința în Evanghelie nu s-a făcut prin forță, ca urmare a unor lupte, și nu s-a soldat cu dărâmare de temple sau sfărâmare de idoli, ci „poporul de la sate, păstrându-și vechile obiceiuri, nu vedea o contradicție între vechea și noua credință; el s-a plecat în fața soliei noi care i se aducea și a pășit în biserică, aducând cu dânsul în fața altarelor și riturile sale preistorice” (Panaitescu, 1969, p. 103).

Cei care s-au aplecat asupra religiei dacilor au folosit din plin relatarea lui Herodot din cartea a IV-a a *Istoriilor* sale, de unde aflăm că aceștia au avut un dascăl – Zamolxis sau Zalmoxis – care-i învăța că nu mor, ci, atunci când pleacă din această lume, ajung într-un loc în care vor trăi veșnic, având parte de o mulțime de bunătăți. Deși grecii din Pont și din Hellespont – sursa de informare a lui Herodot – susțineau că Zalmoxis ar fi fost un sclav al lui Pitagora și că după dobândirea libertății a reușit să acumuleze o impresionantă avere, cu care s-a întors la poporul său și și-a început propovăduirea, istoricul Antichității nu se poate pronunța dacă acest personaj a fost unul natural sau supranatural. Tot Herodot crede că Zalmoxis a fost mult anterior lui Pitagora (Eliade, 1995a, pp. 31-33). Învățătura despre nemurire și despre răsplata în viața de apoi a fost socotită un punct de apropiere de doctrina creștină.

După cucerirea romană, pe teritoriul provinciei se constată prezența masivă a zeităților greco-romane. Acestea le erau dedicate 73% din inscripțiile și sculpturile cu caracter religios descoperite, procent aproape identic cu cel al onomasticii romano-italice, despre care am vorbit mai sus (Bărbulescu, 2001, pp. 247-248). A fost susținută chiar ideea că religia sincretistă greco-romană, deși adoptată de majoritatea locuitorilor Daciei după cucerire, nu a apucat să prindă rădăcini aici, așa încât, la apariția creștinismului, acesta a găsit un teren prielnic pentru a se răspândi și înrădăcina.

Evanghelia la geto-daci

Pătrunderea și răspândirea creștinismului pe teritoriul Daciei a fost un proces de lungă durată, în care au fost implicați mai mulți factori, pe care îi vom analiza în cele ce urmează.

Printre ținuturile locuite de daci care au luat contact cu învățătura creștină se numără Dobrogea sau Sciția Mică. Aceasta fusese cucerită de romani încă din anul 28 î.Hr., iar spre jumătatea secolului I d.Hr. a fost încorporată provinciei Moesia. Între cercetători există o controversă cu privire la momentul în care s-a propovăduit pentru prima oară Evanghelia aici. Unii susțin că primul misionar pe pământ dobrogean ar fi fost Sf. Apostol Andrei (vezi ilustrația I.17) și, prin urmare, creștinismul românesc ar fi de origine apostolică (Popescu, 2000, p. 198; Păcurariu, 2004, pp. 50-60), iar alții susțin, dimpotrivă, că informațiile oferite de izvoarele timpurii trebuie privite cu circumspecție și că nu rezistă unei analize serioase (Zugravu, 2008, pp. 266-268). În aceste condiții, teza despre activitatea misionară a Apostolului Filip în aceeași Sciția Mică (Popescu, 2001, pp. 289-291) trebuie privită cu circumspecție, chiar dacă cei ce o critică par uneori să fie mai virulenți decât ar fi de așteptat de la un om de știință (Zugravu, 2008, pp. 267-268).

Cu toate că putem accepta existența unui număr (nu foarte mare) de creștini pe teritoriul Daciei (mai cu seamă în Dobrogea) chiar din a doua jumătate a secolului I, cercetătorii problemei sunt aproape unanim de acord că răspândirea mai puternică a credinței în Hristos ar fi găsit condiții prielnice după retragerea aureliană, dar dovezile concrete în acest sens încep să apară doar din secolul al IV-lea (Pârvan, 1911, p. 73; Păcurariu, 2004, p. 60).

Există și ideea că ar fi posibil ca noua credință să fi pătruns în Dacia prin filiere multiple: grecești (mai ales pentru Dobrogea), romane și chiar prin sciți, în măsura în care aceștia au primit creștinismul înaintea daco-romanilor. Potrivit acestei opinii, există o tendință de exagerare a rolului latinătății încreștinătoare, în detrimentul Bizanțului, acesta din urmă deținând de fapt preponderența (Niculescu, 2000-2001, pp. 68-69).

Dincolo de aceste considerații, trebuie să ne referim și la factorii de vehiculare a credinței creștine în Dacia romană. Se știe că una dintre primele acțiuni ale împăratului Traian după câștigarea celui de-al doilea război împotriva dacilor a fost aducerea unui număr însemnat de *coloniști* „ex toto orbe romano”. O bună parte dintre aceștia proveneau din provinciile sud-dunărene, dar unii erau și din Asia Mică, Siria, Grecia, Egipt, Galia. Mai ales printre cei din Asia Mică și Siria e foarte posibil să se fi găsit și creștini, întrucât acolo propovăduiseră apostolii Petru, Pavel și Ioan. De asemenea, în Iliria, Evanghelia fusese propovăduită tot în secolul apostolic (Păcurariu, 2004, p. 60).

Un element însemnat al stăpânirii romane în Dacia a fost *armata*. Celor două legiuni, a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica, li s-au adăugat un număr însemnat de unități auxiliare. În rândurile armatei existau soldați creștini, după cum aflăm chiar din Noul Testament, unde, în cartea *Faptele Apostolilor*, capitolul 10, se relatează convertirea sutașului Corneliu. Prezența creștinilor în armata din Dacia este cu atât mai probabilă cu cât Legiunea a V-a Macedonica a venit în Dobrogea chiar din Palestina, la sfârșitul secolului I, iar prin 167-168 a fost mutată la Potaissa. În sprijinul acestei teze vine și faptul că la începutul secolului al IV-lea, în cursul persecuțiilor declanșate de împărații Dioclețian (284-305) și Licinius (308-324), la Dunăre se înregistrează un număr destul de mare de martiri din rândul armatei (Păcurariu, 2004, pp. 60-61).

Deși s-ar putea să pară la început surprinzător, unul dintre cele mai însemnate elemente în propovăduirea credinței creștine în noile teritorii au fost comercianții. Aceștia călătoreau mult și astfel au avut un rol deosebit în cultura romană, nu numai în comerț (Zugravu, 2011, pp. 46-47).

În fine, lista de mai sus se completează cu *sclavii* (fie ai coloniștilor înstăriți, fie ai înalților funcționari din administrația provinciei). Se cunoaște faptul că învățătura creștină s-a răspândit în primele secole cu multă repeziciune în clasa socială a sclavilor. De asemenea, precizăm că pe la jumătatea secolului al III-lea s-au așezat pe teritoriul actual al României, dar în afara provinciei romane, diferite triburi ale populației germanice a goșilor. După retragerea aureliană, aceștia au pătruns și în fosta Dacie Traiană. De aici au făcut mai multe incursiuni peste Dunăre, ajungând chiar până în Asia Mică. Din raidurile întreprinse în imperiu au adus *captivi*, unii dintre aceștia fiind creștini. Prin urmare, sclavii și robii goșilor au fost și ei mijloace de răspândire a creștinismului în rândul locuitorilor provinciei Dacia. Prin intermediul acelorași robi, unele din învățăturile evanghelice au putut ajunge și la dacii liberi, care, deși erau în afara granițelor provinciei, locuiau în apropierea limesului imperial și aveau legături cu populația din interior (Păcurariu, 2004, pp. 61-62).

Fără a putea fi considerate mărturii sigure, în literatura creștină a primelor secole au fost identificate câteva referiri (destul de vagi) la situația creștinismului, printre alții, la daci și sciți. Primul scriitor la care ne referim este Sf. Iustin Martirul și Filosoful (†165), care, în lucrarea intitulată *Dialog cu iudeul Trifon*, spune că „nu există nici un neam... din cei ce trăiesc în căruțe și în corturi și crescând vite, la care să nu se facă rugăciuni în numele lui Hristos Cel răstignit”.

Tertulian din Cartagina (160?-240?), în *Liber adversus Iudaeos*, afirmă că Hristos stăpânește „în ținuturile sarmaților, dacilor, germanilor și sciților”. Origen din Alexandria (185?-254), în *Comentariul 39 la Evanghelia de la Matei 24, 14*, spune că foarte mulți dintre britani, germani, daci, sarmați și sciți n-au auzit cuvântul Evangheliei, ceea ce înseamnă, în mod logic, că unii dintre ei totuși l-au auzit (Păcurariu, 2004, p. 62).

În ceea ce-i privește pe ultimii doi dintre autorii pomeniți, unii istorici români consideră fie că ei se contrazic (Pârvan, 1911, pp. 74-75), fie că înșuruierea aceea de neamuri, mai ales a sciților, nu a fost făcută în sens geografic, ci a fost doar o figură de stil prin care se dorea să se arate amploarea răspândirii credinței creștine (Zugravu, 2009, p. 342).

Argumente lingvistice privitoare la vechimea creștinismului de la noi

În stabilirea originii și vechimii creștinismului românesc s-a apelat și la știința lingvisticii. Acest lucru ne permite să constatăm că, în limba română, noțiunile de bază ale credinței creștine, precum și unii termeni referitori la cult sunt de proveniență latină, ceea ce demonstrează propovăduirea creștinismului la noi în limba latină. De origine latină sunt peste 90% din cuvintele rugăciunii *Tatăl nostru* (excepție fac termenii: „greșeală”, „ispită” și „mântuiește”). O situație asemănătoare se poate constata și în cazul *Simbolului*

de credință, alcătuit la primele două Sinoade Ecumenice, în anii 325 și 381 (Păcurariu, 2004, pp. 66-67).

În general este acceptată teoria existenței a două categorii de termeni creștini de origine latină în limba română. Unii au fost preluați din lumea romană păgână și au primit un sens creștin, în timp ce ceilalți sunt termeni exclusiv creștini, creați tocmai pentru a desemna unele noțiuni ale noii credințe. Importanța studiului lingvistic pentru cunoașterea creștinismului primar la daco-romani și apoi la protoromâni a fost sesizată încă de la începutul secolului XX de istorici ca Vasile Pârvan (1822-1927), care abordează și împărțirea în cele două categorii de termeni arătate mai sus (Pârvan, 1911, p. 84).

Din prima categorie, a termenilor preluați din lumea romană păgână și „încreștinați”, fac parte cuvinte ca „biserica” (provenind din latinescul *basilica*, iar acesta, la rândul său, din grecescul *βασιλική*, având înțelesul de „casa împăratului”), „Dumnezeu” (din *Domine Deus*), „sărbătoare” (de la *dies servatoria* – prescurtarea lui *conservatoria* –, ziua zeilor păzitori ai individului și casei), „colindă” (de la popularul *colende* și cultul *calende* – prima zi a lunii la romani) ș.a. Tot în această categorie intră și denumirile unor sărbători creștine ce s-au suprapus sau cădeau în apropierea unor sărbători din lumea păgână. În afară de „Crăciun”, a cărui etimologie este încă incertă, avem aici „Florii” (de la sărbătoarea de primăvară Floralia, închinată zeiței Flora), „Rusalii” (de la Rosalia, zi de pomenire a morților în perioada înfloririi trandafirilor), „Paști” (deși de origine ebraică, a fost preluat în română din latinescul *dies pascharum*, folosindu-se cu precădere la plural). Alte cuvinte din aceeași categorie sunt „păgân” (din *paganus*, inițial cu sensul de „om de la țară”, dar, întrucât creștinismul a pătruns în prima fază în orașe, termenul a început să-i denumească pe cei care nu primiseră noua învățătură, locuind cu precădere în afara orașelor), „lege” (de la *lex*, având în vechime și sensul de „credință, religie sau confesiune”). O serie de cuvinte provenite din latina necreștină sunt legate de cultul morților: „cimitir” (*coemeterium*), „comând”, „comândare” (*commando*, *-are* = a da de pomană, a da masă pentru sufletul cuiva), „mormânt” (*monumentum*), „oseminte” (*ossamenta*), „priveghere” (*pervigilare*), „a răposa” (*repauso*, *-are*) (Păcurariu, 2004, pp. 67-70; pentru alte sensuri și termeni controversați, vezi și Pârvan, 1911, pp. 124-135; Zugravu, 2007, pp. 253-268).

Dintre termenii cu înțeles exclusiv creștin amintim aici: „creștin” (de la *chrestianus*; în latina populară, numele lui Hristos era *Crestus*), „a boteza” (*baptiso*, *-are*), „învieră” (*vivo*, *-ere*), „credință” și „credeu-crez” (*credo*, *-ere*), „făcătorul lumii” (*facio*, *-ere* și *lumen*, *-inis* în sens de „univers”), „împărăția lui Dumnezeu” (*imperator* = împărat, *imperium* = împărăție), „Tată” (ca prima din persoanele Sfintei Treimi, de la latinescul familiar *tata* – în celelalte limbi romanice cuvântul e derivat de la *pater*), „Fiu” (a doua persoană a Sfintei Treimi de la *filius*), „Fecioară” (cu referire la Maica Domnului de la popularul *fetiola*; s-a folosit la noi și „vărgură”, de la popularul *virgo*, *virgula* (în celelalte limbi romanice se folosesc derivate de la *virgo*); „martor” ca martir sau mărturisitor al credinței (de la *martyr*, *-is*, care venea la rândul său din grecescul *μαρτύρ*, *-πος*), „păresimi” (Postul Paștilor, de la *quadragessima* = patruzeci), „înălțare” (*in-altare*, popular *inaltiare*), „adormire” (*addormio*, *-ire*), „a se împielita” (pentru a se întrupa, folosit până în secolul al XVII-lea, de la *pellis* = piele), „locaș” sau „lăcaș” (ca loc de închinare, de la *locus*, popular *locellus*), „suflet” (*suflo*, *-are*, vulgarul *sufflitus*), „rugăciune” (*rogatio*, *rogatione*), iar lista ar putea continua (Păcurariu, 2004, pp. 70-71).

Descoperiri arheologice creștine din secolele IV-VI în Dobrogea și la nordul Dunării

Cercetările arheologice au scos la lumină o serie de obiecte care demonstrează prezența în acele zone fie a unor creștini izolați, fie a unor comunități. Informațiile oferite de astfel de obiecte sunt limitate, întrucât nu oferă indicii referitoare la mărimea comunităților respective ori alte amănunte despre cei care le-au confecționat sau folosit.

Ținutul cel mai bogat în astfel de descoperiri este, fără îndoială, *Dobrogea*. De aici provin un mare număr de *inscripții* (peste 100). Dat fiind faptul că principalele centre urbane ale provinciei erau orașele grecești de la țărmul Mării Negre, este firească proporția limbilor în care sunt scrise inscripțiile: abia ceva mai mult de un sfert din ele sunt în limba latină, iar restul sunt în limba greacă. Tomisul (Constanța) este de departe sursa principală a acestor inscripții, de aici provenind jumătate dintre ele, în timp ce cealaltă jumătate au fost adunate din Histria (Istria), Callatis (Mangalia), Axiopolis (Hinog, lângă Cernavodă), Ulmetum (Pantelimon, județul Constanța), Dinogetia (Garvăn, județul Tulcea, în dreptul orașului Galați) și alte localități.

Caracterul inscripțiilor este aproape în totalitate funerar și în cazul multora dintre ele este vorba de scurte expresii consacrate, cum ar fi: „Domnul este lumina mea și Mântuitorul meu, de cine mă voi teme?” (greacă) sau „Pacea mea dau vouă!” (latină) (Păcurariu, 2004, pp. 142-143).

Un capitol important al rezultatelor activității arheologice din Dobrogea îl reprezintă obiectele cu caracter creștin găsite aici. Numărul lor este destul de mare, dar ne vom referi doar la cele mai reprezentative. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-a descoperit la Constanța o gemă (azi se află la Londra, în British Museum) confecționată în secolele IV-V (s-a încercat datarea ei în secolul al II-lea, dar fără argumente suficiente). Gravura de pe gemă îl înfățișează pe Mântuitorul, având la stânga și la dreapta câte șase apostoli, iar deasupra cuvântul grecesc *ΙΧΘΥΣ* (pește). Literele lui sunt inițialele cuvintelor din expresia *Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ*, ceea ce înseamnă „Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Mântuitorul” (Păcurariu, 2004, p. 143).

Probabil cel mai spectaculos obiect paleocreștin dobrogean este discul episcopului Paternus al Tomisului. Confecționat din argint aurit, discul are un diametru de 61 cm și o greutate de peste 6 kg. În adâncitura sa se găsește monograma lui Hristos, XP, încadrată la stânga și la dreapta de literele grecești A și Ω. De jur împrejurul monogramei se găsește o inscripție în latină ce-l pomenește pe episcopul Paternus, care a restaurat obiectul. Pe spatele discului se găsesc patru sigilii de control, dintre care unul poartă chipul și numele împăratului bizantin Anastasie I (491-518), ceea ce i-a făcut pe arheologi să constate că restaurarea pomenită de inscripție trebuie să fi fost anterioară anului 518 (Păcurariu, 2004, p. 144). Dimensiunile, greutatea și materialul din care a fost făcut discul lui Paternus ne dau indicii despre existența și funcționarea unei puternice comunități creștine în Tomisul de la începutul secolului al VI-lea.

În secolul al VII-lea, o populație migratoare (cel mai probabil avarii) a jefuit cetatea de la malul mării, răpind, printre altele, și discul despre care am vorbit. La începutul secolului XX a fost descoperit într-un tezaur ce cuprindea aproximativ 400 de piese din aur în apropiere de Poltava, pe teritoriul Ucrainei. Astăzi se găsește în Muzeul Ermitaj din Sankt-Petersburg, Rusia.

Discul episcopului Paternus (Barnea, 1944)

O serie de alte obiecte, între care menționăm ulcioare, fragmente ceramice, opaite, plumburi comerciale ș.a., toate purtând simboluri creștine indubitabile, se înscriu pe lista obiectelor descoperite în Dobrogea care atestă prezența comunităților de creștini aici în secolele IV-VI.

Peisajul arheologic dobrogean se completează cu o serie de *bazilici paleocreștine*, în număr destul de mare (aproximativ 40). La Tomis sunt consemnate șase astfel de edificii, dintre care unul, situat în apropierea țărmlui și descoperit în 1989, este cel mai mare din Dobrogea (Păcurariu, 2004, p. 145).

Alte locuri cu urme de bazilici sunt Tropaeum Traiani – Adamclisi (șase bazilici), Histria (șapte), Callatis – Mangalia (una de tip sirian – raritate pentru întreaga Peninsulă Balcanică), Dinogetia – Garvăn (una cu urme de tencuială pictată cu roșu, albastru-închis și castaniu ; datează din secolele IV-V și a fost refăcută în timpul împăratului Anastasie I), Beroe – Piatra Frecăței (județul Tulcea ; se presupune că ar data din timpul lui Constantin cel Mare, ceea ce ar face-o cea mai veche din Europa de Sud-Est), Axiopolis – Hinog (două, dintre care una episcopală), Troesmis – Iglița (trei), Argamum – Capul Dolojman (patru), Noviodunum – Isaccea (două) și lista mai poate continua cu Ulmetum – Pante-limon, Ibida sau Libida – Slava Rusă, Sacidava – Izvoarele, Carsium – Hârșova, Niculițel (sub altarul bisericii de aici s-au găsit moaștele martirilor Zoticos, Attalos, Kamasis, Filippos, la care se adaugă alții doi, necunoscuți), Telița, Halmiris – Murighiol. În majoritatea acestor locuri s-au găsit și obiecte cu caracter creștin, iar în unele cazuri chiar moaște de martiri care au pătimit în zonă.

Menționăm descoperirea unor *biserici rupestre* la Basarabi, lângă Constanța. Aici a existat un complex monahal săpat în stânca de calcar, descoperit în 1957. Inițial complexul a fost datat în secolele X-XI, dar ulterior s-a avansat ipoteza datării sale la sfârșitul secolului al IV-lea. Alte biserici rupestre se găsesc în apropierea localității Ioan Corvin (Peștera Sfântului Andrei), a localității Dumbrăveni (la granița româno-bulgară) și la Slava Rusă (Păcurariu, 2004, pp. 151-152).

În *Transilvania* s-au găsit câteva obiecte deosebit de importante care atestă atât continuitatea daco-romană aici, cât și prezența creștinilor. Este foarte cunoscut donariul de bronz de la Biertan (județul Sibiu), o piesă din secolul al IV-lea, constând dintr-o

tăbliță votivă cu textul *Ego Zenovius votum posui* („eu Zenovius am împlinit făgăduința”). De piesa aceasta mai atârnă un disc, tot din bronz, cu monograma lui Hristos (XP) circumscrisă. Cel mai probabil a fost așezată de un creștin localnic într-o biserică, în semn de mulțumire. Deși donariul a fost descoperit în 1775, abia spre jumătatea secolului XX specialiștii i-au remarcat importanța pentru problema continuității daco-romane și a vieții creștine în Transilvania secolului al IV-lea.

La Turda (vechea Potaissa) a fost descoperită în jurul anilor 1830-1840 o gemă din onix, pe care era sculptată o complexă scenă a „Bunului Păstor”: Mântuitorul Hristos ținând un miel pe umeri și având un altul la picioare, un pom cu o pasăre (pomul vieții și porumbelul – simbol al Sfântului Duh), Iona căzând din corabie, iar dedesubt un monstru marin în așteptare și, în partea superioară, așezate după cum a permis spațiul liber, literele grecești *IXΘΥΣ*, al căror sens l-am arătat mai sus. În cursul mișcărilor revoluționare din anii 1848-1849 obiectul a dispărut, însă descrierea sa și reprezentări ale sale s-au păstrat, permițându-ne să-l cunoaștem și să-l interpretăm. Gema datează din secolul al IV-lea și nu este singulară în Transilvania.

Gema de la Potaissa
(Foto: © by University of Bologna)

În inima Transilvaniei, la Cluj-Napoca, a fost găsită o piatră funerară romană, reformată în secolul al IV-lea de un creștin pe post de bază a unui sicriu. „Încreștinarea” pietrei s-a făcut prin incizarea semnului crucii într-una dintre literele „O” din inscripția inițială și prin sculptarea (destul de stângace) a monogramei lui Hristos sub textul vechi, cu formula consacrată: „s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)” (expresie tradusă în limba română prin „să-ți fie țărâna ușoară”), încadrată de literele A și E, interpretate ca A și Ω (Păcurariu, 2004, pp. 88-89).

Un număr însemnat de obiecte mai mărunte au fost descoperite atât în Transilvania, cât și în Banat: monumente funerare, opaițe cu cruci, tipare pentru cruci, vase sau fragmente ceramice cu însemne creștine, inele din aur și bronz cu semnul crucii.

În ceea ce privește urmele de biserici, ele nu lipsesc, chiar dacă numărul lor este departe de cel al bisericilor dobrogene din aceeași perioadă. Menționăm aici urmele descoperite la Porolissum (Moigrad, județul Sălaj) ale unei bazilici paleocreștine, înălțată

după retragerea romană peste rămășițele unui templu păgân. Ruinele au fost scoase la lumină în anii 1977-1979 (Păcurariu, 2004, pp. 89-90). Pentru zona Banatului este reprezentativă bazilica de la Morisena (azi Cenad – Timiș), studiată de arheologi maghiari în 1868 și datată în secolele IV-VI. Mai târziu, pe același loc s-a ridicat un lăcaș în stil bizantin sau romanic, iar apoi unul gotic. Construcția inițială a fost realizată din cărămidă arsă, alternată cu piatră cioplită (Păcurariu, 2004, p. 161).

Olenia a dat și ea la iveală obiecte aparținând vechiului creștinism daco-roman: la Romula (Reșca, județul Olt), opaițe decorate cu cruci, cruciulițe de bronz, cărămidă arsă imprimată cu pești și cruciulițe, câteva geme din secolele III-IV, gravate cu pești, delfini, păuni și cruci; la Răcari (județul Dolj), pe locul unui fost castru roman, s-au descoperit fragmente dintr-un candelabru din bronz, decorat cu mici pești, care, probabil, a fost folosit într-un lăcaș de cult prin secolele V-VI (Păcurariu, 2004, p. 90).

În cea de-a doua jumătate a secolului al IV-lea a fost înălțată la Slăveni (județul Olt), în incinta unui vechi castru roman, o bazilică ce a funcționat până la jumătatea secolului următor. La fel ca la Porolissum, s-a folosit și aici absida unui templu păgân, prin includere în noua construcție. Din secolele V-VI datează o bazilică descoperită la Sucidava (fostul Celei, azi înglobat în orașul Corabia, județul Olt). Întrucât această poziție de la nordul Dunării a fost păstrată de romani și după retragerea aureliană, fiind stăpânită de imperiu și în timpul împăraților Constantin cel Mare (306-337) și Iustinian I (527-565), se presupune că pomenitul lăcaș de cult a servit garnizoanei locale. Pe un fragment ceramic găsit aici este menționat numele preotului Lukonochos, alături de o inscripție în limba greacă (Păcurariu, 2004, pp. 160-161).

Zonele care nu fuseseră sub stăpânirea romană, *Muntenia și Moldova*, au avut și ele o viață creștină, după cum dovedesc obiectele găsite aici. Se observă o oarecare întârziere a apariției vestigiilor creștine (secolele V-VIII) față de teritoriul fostei provincii romane. De asemenea, obiectele sunt mai mărunte, constând în principal din cruciulițe, amfore și alte vase ori fragmente ceramice, tipare și matrițe pentru turnarea de diferite obiecte, în special cruci.

Martiri creștini în fosta Dacie romană

Prezența martirilor în perioada care ne interesează pe teritoriul de formare a poporului și a limbii române nu face decât să confirme existența unei vieți creștine intense. În Scitia Mică, unde avem un mare număr de martiri, avem în același timp și informații bogate despre existența creștinilor și organizarea bisericească din această provincie. În schimb, în ținuturile nord-dunărene, prezența martirilor este o dovadă prețioasă a existenței unor comunități creștine, alături de obiectele și bazilicile aflate aici în număr mult mai mic decât în Dobrogea. În acest context, considerăm că este foarte important să urmărim un episod major din istoria martiriului creștin din Dacia nord-danubiană.

După retragerea aureliană, prima populație care a pătruns pe teritoriul fostei provincii, după unele triburi ale dacilor liberi, a fost cea a goșilor. Aceștia au exercitat o dominație mai mult nominală asupra autohtonilor, nelăsând multe urme în cultura lor. Goșii au avut de înfruntat armatele imperiale în 332, când Constantin al II-lea, fiul lui Constantin cel Mare, i-a învins la nord de Dunăre. Au încheiat un tratat de pace prin care deveneau

federati ai imperiului și se angajau să dea libertate creștinilor în teritoriile pe care le stăpâneau. Potrivit unor scrieri (istoricul bisericesc Socrate), episcopul Teofil al Gothiei, participant la Sinodul I Ecumenic de la Niceea din anul 325, ar fi fost dascălul lui Ulfila, descendent al unei familii capadociene deportate în secolul al III-lea pe teritoriul Daciei. Acest Ulfila a devenit mai târziu episcop, fiind hirotonit pe teritoriul imperiului, pe seama creștinilor „din țara getică”. Întors în ținuturile noastre (probabil în zona Buzăului), a început să propovăduiască intens Evanghelia, atât autohtonilor, cât și goșilor. Prin anii 347-348, conducătorul got Aorich a pornit o persecuție împotriva creștinilor, obligându-l pe Ulfila să treacă la sud de Dunăre și să se așeze acolo cu un însemnat număr de goți. Acolo a și terminat munca de traducere a Bibliei în limba goșilor.

În anii 367 și 369, pe când erau conduși de Athanaric, goșii au suferit noi înfrângeri din partea împăratului Valens. Ca răspuns, Athanaric a declanșat în 370-372 o nouă și dură persecuție împotriva adepților lui Hristos, pe care-i considera aliați ai imperiului și, prin urmare, dușmanii săi. În cursul acestei persecuții a murit ars de viu, alături de alte zeci de creștini, cunoscuți cu numele sau anonimi, Sf. Nichita. El este numit și Romanul sau Gotul, iar uneori a fost confundat cu Sf. Niceta de Remesiana. În aceeași persecuție și-a pierdut viața și Sf. Sava, locuitor din Muntenia, dar de origine greacă. Pentru că a refuzat să aducă jertfe zeilor goșilor, conducătorul local Atharid a poruncit să fie aruncat în râul Buzău, unde s-a înecat, la 12 aprilie 372. În perioada care a urmat, Sf. Vasile cel Mare, episcopul Cezareei din Capadocia, a cerut printr-o scrisoare guvernatorului Sciției Mici, Iunius Soranus (capadocian și posibil rudă cu Sf. Vasile), să i se trimită moaște de sfinți. Astfel au ajuns în Capadocia moaștele Sfântului Sava de la Buzău, însoțite de o amplă scrisoare care relatează moartea sa martirică (Păcurariu, 2004, pp. 100-101).

Concluzii

Primele contacte pe care locuitorii de pe teritoriul actual al României le-au avut cu învățătura creștină pot fi identificate în Sciția Mică (Dobrogea) încă din epoca apostolică. În secolele al II-lea și al III-lea creștinismul a continuat să se răspândească, mai ales prin elementele ce țineau de stăpânirea romană (negustori, soldați, sclavi, coloniști), dar într-un ritm destul de scăzut, determinat de poziția oficială a statului roman față de noua religie. După retragerea aureliană (271-275), dar mai ales din secolul al IV-lea, după cum o dovedesc și urmele arheologice, a început pe teritoriul vechii Dacii propovăduirea și răspândirea mult mai intensă a creștinismului. Au mai existat episoade de persecuții în secolul al IV-lea, cauzate de goți și de relațiile lor cu Imperiul Roman. Cu toate acestea, încreștinarea devenise deja un proces ireversibil, care se va desfășura într-o lungă perioadă de timp, în mijlocul populației daco-romane, în paralel cu procesul de etnogeneză a poporului român și cu cel de formare a limbii române. Din secolul al IV-lea încep să apară și urmele organizării bisericești și tot de acum avem și dovezi ale existenței și funcționării primelor edificii bisericești în țara noastră.